

İbn Miskeveyh'in Eğitim, Öğretim ve Temelleri Üzerine Görüşleri

Muhammed Beheştî

Miskeveyh'in Hayatı ve Eserleri

1. İbn Miskeveyh'in Hayatı¹

Miskeveyh diye meşhur olan Ahmed bin Muhammed bin Yakub, dördüncü asrın Müslüman mütefekkirlerindendir. Hicrî kamerî 325 yılında Rey'de dünyaya geldi. Çocukluk ve gençlik dönemiyle ilgili elde pek bir bilgi yoktur ama kendisinin *Tehzibu'l-Ahlâk*'ta yazdıklarından, yaşamının iki farklı döneme ayrıldığı bilgisine ulaşıyoruz. Çocukluk ve gençlik döneminde gününü gün ediyor ve servet yığmaya çalışıyor. Orta yaşlara geldiğinde ruhsal bir değişimden geçerek ilim ve nefis tezkiyesine yöneliyor. Böylece hayatında yeni bir dönem başlıyor. Diğerlerine nefis terbiyesini ve ahlâk tezkiyesini tavsiye ederken, kendi yaşamının ilk dönemini de şöyle anlatıyor:

“Bir kimse çocukluğunda düzgün terbiye edilmezse, babası onu aşâğılık, yalanlarla dolu şiirler okuyarak, çirkinlikleri güzel göstererek ve lezzet peşinde yetiştirirse, sonra o çocuk saraya yol bulursa, emirler şiirleri için ona yakınlık gösterirse, kendisini bedensel hazlara çağıran arkadaşlarla beraber olursa, yiyecek, giyecek, binek ve ziynet toplamada aşırıya kaçarsa –nitekim bana böyle oldu- saadetten mahrum kalır ve hüsrana müptela olur.”

Miskeveyh –tefekür ve nefis muhasebesi sonucu kendisinde ruhsal değişimin gerçekleştiği- hayatının ikinci dönemine de işaret ederek şöyle söylüyor:

“Ben yetişkinliğimde o beğenilmeyen âdetleri büyük bir cihadla terk ettim ve nefsimi kirlere ve çirkinliklerden arındırdım.”²

¹ Miskeveyh'in veya İbni Miskeveyh'in doğruluğu hakkında bkz. İbni Miskeveyh, *Tecarubi'l-Umem*'in m - kaddimesi, hazırlayan Ebu'l-Kasım İmamî.

² Bkz. *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 65.

Miskeveyh

üstün kabiliyetiyle, yorulmak bilmez çabasıyla, elinin altındaki çeşitli kitaplarından oluşan büyük hazinesinin yardımıyla ve içinde yettiği Büveyh Hanedanı dönemi ilmi gelişmeleriyle felsefe, ahlâk, kimya, tıp, tarih, şiir ve edebiyat gibi muhtelif alanlarda uzman oldu. Öyle bir seviyeye geldi ki bazıları ona, Farabî ve Aristo'dan sonra üçüncü muallim lakabını verdiler.

Miskeveyh'in hayatı, Büveyhîler'in idaresi ve çeşitli idarecilerinin dönemiyle muasırdır. Büveyh Hanedanı fazilet ve düşünce ehli idiler ve âlimlere, ediplere ve şairlere değer veriyorlardı. Kudretlerini ve servetlerini korumak için onların sarayda bulunmalarını destekliyorlardı. Bu yüzden bu sırada İslam kültürü ve medeniyeti büyümeye başladı. İlim, edep ve felsefe göz alıcı biçimde gelişti. Miskeveyh hayatını, birbiri ardınca gelen bu idarecilerin hizmetinde geçirdi. Önce Muizzuddevle'nin veziri Muhellebî'nin³ nedimiydi. Sonra Rüküddevle'nin bilgin veziri İbnu'l-Amid⁴ kendi büyük kütüphanesinin idaresini ve oğlu Ebu'l-Feth'in eğitiminin sorumluluğunu ona verdi. Miskeveyh yedi yılını İbnu'l-Amid'in yanında geçirdi. Onun ölümünden ve oğlu Ebu'l-Feth'in vezirlik vazifesine atanmasından sonra da h.k. 366 yılına kadar ona musahiplik yaptı. Rüküddevle'nin ölümünden sonra oğlu İzzüddevle hilafeti aldığı anda da Miskeveyh kütüphane idaresini ve müşavirliğini sürdürdü. Bazen onun tarafından büyüklerin yanına gönderiliyordu. Miskeveyh Rey'de, Bağdat'ta ve İsfahan'da Büveyh Hanedanı'nın hizmetinde oldu. İlim ve eğitimle uğraştı. Neredeyse bir asırlık hayatın ardından, Sultanuddevle döneminde, h.k. 421 yılında İsfahan'da vefat etti. Bu şehrin Hacevî mahallesinde defnedildi.⁵

³ Muhelleb bin Ebi Suğra'nın oğlu Muhammed Muhellebî, önce Muizzuddevle'nin kâtibi, sonra veziri olmuştur. Edebiyatın ve şiirin önde gelenlerindendi. Hicrî kamerî 352 yılında vefat etmiştir.

⁴ İbnu'l-Amid diye meşhur olan Muhammed bin H - seyin bin Muhammed, Rüküddevle'nin veziri ve büyük yazarlardandır. Sealibî onun hakkında şöyle diyor: Kitabet Abdulhamid'le başladı ve İbnu'l-Amid'le son buldu. O, Rüküddevle'nin vezareti zamanında tedbirî, iyi huyu ve cesaretiyle işleri idare etti. Ne fis bir kütüphanesi vardı. Hicrî kamerî 360 yılında vefat etti.

⁵ Ni'me, Şeyh Abdullah, *Felasefe-i Şia*, çev. Seyyid C - fer Gasban, Tahran, Sazman-ı İntişarat ve Amuzeş-i İnkılab-ı İslamî, s. 170-173.

Miskeveyh Şia mezhebine mensuptu. Birçok husus bunu teyit etmektedir. Mesela künyesi Ebu Ali idi ve Şia olan Büveyh Hanedanı idarecileri ve vezirleri ona değer veriyorlardı. Eserlerinde Şia imamlarını yücelikle anıyor, Hz. Ali'den (a.s) bahsederken "İmam" ve "Emirü'l-Muminin" tabirlerini kullanıyor. İsmi andığında "Salavatullahi aleyh" ve "aleyhisselam" diyor, cesaretini ve ilmini övüyor.⁶ Yine birçok tarihçi onun Şia olduğunu onaylamıştır.⁷ Miskeveyh de bazı meselelerde Şia'ya özel düşünceleri açıkça kabul etmiştir. Şia'ya mahsus –cebr ve tefviz bahsindeki "Emr-u beyne'l-emreyn" gibi bazı unvan ve tabirleri de kullanmıştır.

2. Miskeveyh'in İlmî Şahsiyeti

Miskeveyh üstün kabiliyetiyle, yorulmak bilmez çabasıyla, elinin altındaki çeşitli kitaplardan oluşan büyük hazinesinin yardımıyla ve içinde yettiği Büveyh Hanedanı dönemi ilmî gelişmeleriyle felsefe, ahlâk, kimya, tıp, tarih, şiir ve edebiyat gibi muhtelif alanlarda uzman oldu. Öyle bir seviyeye geldi ki bazıları ona, Farabî ve Aristo'dan sonra üçüncü muallim lakabını verdiler. Çünkü Yunanlıların teorik hikmetini Farabî açıklayıp eksikliklerini giderdi, ameli hikmetini de Miskeveyh düzenleyip destekledi.⁸ Tarihçiler onun üstadlarından bahsetmemişlerdir. Hatta çağdaşı olan Ebu Hayyan Tevhidî, onu fazla üstadı olmadığı için tenkit etmiştir.⁹ Gerçekte Miskeveyh'in bir üstadı yoktu. Onun üstadı çaba, ilim öğrenme aşkı ve ihtiyarında bulunan birçok kitap idi. Miskeveyh Farsça ve Arapça'yı çok iyi biliyordu, Süryanî ve Pehlevî dillerine de aşina idi.

Miskeveyh felsefe ve ahlâkta Aristo, Eflatun ve Calinus'un¹⁰ tercüme edilmiş eserlerinden faydalanmıştır. *Kitab-ı Nefs* ve *Ahlâk-ı Niku ma His* kitaplarında yazdıkları daha çok Aristo'nun düşüncelerinden etkilenmiştir. Gerçi bazen de düşünceleri birleştirme veya görüşünü bildirme yoluna gitmiştir. İbn Mukaffa, Farabî, Kindî ve Amirî gibi Müslüman âlimlerin teliflerinden de faydalanmıştır. İlâveten Tarih-i Taberî gibi geçmiş tarih kitapları hakkındaki geniş bilgisinin ve Büveyh Hanedanı'nın yaklaşık bir asırlık olaylarına yakından şahit olmasının yardımıyla *Tecarubi'l-Umem* gibi değerli bir eser geriye bırakmıştır. Doktorluk ve bununla ilgili alanlarda Zekeriya Razi'den etkilenmiştir.

Miskeveyh, Sahib bin İbad¹¹, Muhellebî ve İbnu'l-Amid gibi bilgin vezirlerle olan irtibatına ilâveten İbn Sina'nın felsefesiyle muasırdı. İbn Sina'yla görüşmesiyle ilgili şöyle söylenir: İbn Sina gençliğinde Miskeveyh'in ders halkasına katıldı. Öğrenci kalabalığının

⁶ Bkz. *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 105, 167, 179.

⁷ Âmulî, Seyyid Muhsin, Emin, *A'yanu's-Şia*, c. 3, s. 159.

⁸ Miskeveyh, *Tecarubi'l-Umem*, tahkik ve mukaddime: Ebu'l-Kasım İmamî, mukaddime, s. 23, Dar-u Süruşu't-Tebaa ve'n-Neşr, Tahrân, 1366.

⁹ Tevhidî, Ebu Hayyan, *el-İmta ve'l-Muanese*, c. 1, s. 35 ve c. 2, s. 39, Li Cenneti't-Telif ve't-Tercüme, K - hire, Mısır.

¹⁰ Yunanca aslı Galenos'tur, İslam dünyasında Calinus diye tanınır.

¹¹ İsmail bin İbad bin Abbas, Büveyh Hanedanı'nın vezirlerindendi, seçkin âlimlerden ve ediplerden biriydi. Büveyh Hanedanı idarecilerinden Muayyadüddeyle'yle olan ilişkisi sebebiyle "Sahib" lakabıyla meşhûr oldu. Büyük bir kütüphanesi vardı ve hicrî kamerî 385 yılında vefat etti.

arasında bir cevizi ona doğru attı ve onun hacmini ölçmesini istedi. Miskeveyh, yanındaki ahlâk kitabının birkaç sayfasını ona doğru atıp şöyle söyledi:

“Ben cevizi ölçene kadar sen ahlâkını düzelt. Zira sen ahlâkını düzeltmeye, benim cevizin ölçüsünü almamdan daha çok muhtaçsın.”¹²

Miskeveyh, Ebu Tayyib¹³ ve Ebu Sehl Mesihî¹⁴ gibi doktorlarla irtibat halindeydi. Ebu Hayyan Tevhidî, Bediüzzaman Hemedanî ve Harezmi gibi ediplerle sohbet eder ve mektuplaşırdı. Nitekim Ebu Hayyan, edebiyat, felsefe, ahlâk ve çağının sosyal meseleleriyle ilgili muhtelif alanlarda ona sorular sormuştur. Bu sorular ve Miskeveyh'in cevapları, *el-Hevamilu ve's-Şevamil* kitabında bir araya toplanmıştır. Bediüzzaman da bir mektupla, dedikoducuların kendisi adına Miskeveyh'e söylediklerinden dolayı özür diliyor, şiir içerisinde ondan, kendi mevlası diye bahsediyor.¹⁵ Harezmi'nin de Miskeveyh'le dostluğu vardı. Muhabbet dolu bir mektupla, onu aile sorunlarıyla ilgili teselli etmiş ve onun için dua etmiştir.¹⁶

Miskeveyh, İhvanu's-Safa gurubuyla da muasırdı ama onlarla iyi bir irtibatı yoktu. Zira onların Miskeveyh'in aksine siyasi hedefleri vardı, hâkim düzene muhaliftiler. Ayrıca din ve felsefe arasında bağ kurma peşindeydiler ve ahlâkî temellerde tasavvufa eğilimliydi.¹⁷

3. Miskeveyh'in Eserleri

Miskeveyh çeşitli ilimlerde, özellikle ahlâk ve felsefede geriye çok değerli eserler bırakmıştır. Ahlâk ve felsefede *Tehzibu'l-Ahlâk ve Tathiru'l-Arak*, *Tertibu's-Saadet*, *el-Fevzu'l-Aşgar ve'l-Hikmeti'l-Halide* gibi kitaplar yazmıştır. *Tehzibu'l-Ahlâk* onun en önemli ve en kapsamlı kitabıdır ve ahlâk usullerini ve temellerini içerir. Yeni bir düzende yazılmıştır. Bazılarına göre ahlâk ilmini düzenli, irtibatlı ve delilli biçimde sunan ilk kitaptır.¹⁸

Yunanlıların eserlerinin, özellikle Aristo'nun eserlerinin etkisi altında kalan bu kitap, kendisinden sonraki âlimlerin eserlerini de etkiledi. Nitekim Nasiruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nasirî* kitabına, *Tehzibu'l-Ahlâk*'tan bazı alıntılarını tercümesini eklemiştir¹⁹ ve Gazalî, *İhya-i Ulumu'd-din*'de ondan faydalanmıştır.²⁰ Miskeveyh'in bu kitabı telif etme sebebi –kitabının başında söylediği gibi– insan nefsinde güzel ahlâkın husulü ve buna bağlı olarak güzel fiillerin zahmetsizce ondan sadır olmasıdır. Bu amacın gerçekleşmesi için nefis, kuvvetleri ve özellikleri tanınmalı, tehzib ve hidayetini sağlayan veya hüsrana ve kirlenmesine

¹² Şehrzuî, Muhammed, *Nuzhetu'l-Ervah*, s. 26.

¹³ Ebu'l-Ferec Abdullah bin Tayyib, Bağdatlı bir doktordur. İzzuddevle'nin hastanesinde hastaların tedavisiyle uğraşıyordu. Tıpla ilgili birçok kitap yazmıştır. Hicri kamerî 435 yılında vefat etti.

¹⁴ O, İsa bin Yahya Curcanî, Arapça'ya vakıf, ilmi çok, bilgin bir doktordu. Bazıları İbni Sina'nın hocası olduğunu söylemektedir.

¹⁵ Bkz. Yakut, *Mucemu'l-Udeba*, c. 5, s. 14.

¹⁶ Harezmi, Ebubekir, *Risailu'l-Harezmi*, s. 102.

¹⁷ İzzet, Abdulaziz, *İbni Miskeveyh: Felsefetu'l-Ahlakiyye ve Mesadirha*, s. 210-214.

¹⁸ Bkz. *Dairetu'l-Maarif-i Teşeyyü*, c. 1, s. 368.

¹⁹ Bkz. *Ahlâk-ı Nasirî*, s. 36.

²⁰ Bkz. Mübarek, Zeki, *el-Ahlâk-u İnde'l-Gazalî*, s. 75.

Miskeveyh çeşitli ilimlerde, özellikle ahlâk ve felsefe geriye çok değerli eserler bırakmıştır. Ahlâk ve felsefede Tehzibu'l-Ahlâk ve Tathiru'l-Arak, Tertibu's-Saadet, el-Fevzu'l-Asğar ve'l-Hikmeti'l-Halide gibi kitaplar yazmıştır. Tehzibu'l-Ahlâk onun en önemli ve en kapsamlı kitabıdır ve ahlâk usullerini ve temellerini içerir.

sebepler olan unsurlar öğrenilmelidir. Bu esasa göre bu kitabı yedi makale şeklinde düzenlemiştir: Nefsin tanımı, ahlâk ve tabiatlar, hayır ve saadetin farkı, insanın amelleri, muhabbet çeşitleri, nefis hastalıkları ve nefis tıbbı. *El-Hikmetu'l-Halide* kitabı çeşitli kavimlerden nakledilen ahlâkî ve eğitimsel öğütler içermektedir. *El-Hevamilu ve's-Şevamil* kitabında hevamil, Ebu Hayyan'ın Miskeveyh'e sorularının, şevamil ise Miskeveyh'in cevaplarının başlığıdır. Felsefe, ahlâk ve edebiyatla ilgili muhtelif meseleleri içermektedir.

Miskeveyh'ten geriye ahlâkî bir vasiyetname de kalmıştır. Ahlâk ve ahlâk felsefesiyle ilgili görüş ve teorilerin bir özeti şeklindedir.²¹ Miskeveyh'in ahlâk ve felsefe konulu bir veya birkaç sayfalık risaleleri ve cüzveleri vardır. Bunlardan bazıları "İlle'z-zât ve İlle'l-em risalesi", "Risalet-u fi'Tabia", "Risalet-u fi Cevheru'n-Nefs", "el-Aklu ve'l-Makul", "en-Nefsu ve'l-Aklu ve Hakikatu'l-Adl" risaleleridir.

Miskeveyh tıp ve kimya alanlarında da eserler bırakmıştır. Ebu Reyhan *Kitabu's-Saydane*²² adlı eserinin çeşitli yerlerinde onun tıp düşüncelerini zikretmiştir. Yakut'un²³ dediğine göre Miskeveyh'in *el-Cami* adlı bir kitabı vardı. Bazılarına göre bu kitabı, Zekeriyâ Razî'nin *el-Havi* adlı kitabının etkisinde kalarak yazmıştır. *el-Eşrebe, Terkibu'l-Bacati mine'l-Edviyeti'l-Müfreda* tıp ve ilgili bilim dallarında yazdığı diğer kitaplarından bazılarıdır.

Miskeveyh ilim alanında değerli *Tecarubi'l-Umem* kitabını yazmıştır. Ahlâkî hedefle yazdığı bu kitap, çeşitli olayları anlatarak halkı ibret almaya ve tecrübe edinmeye davet ediyor.

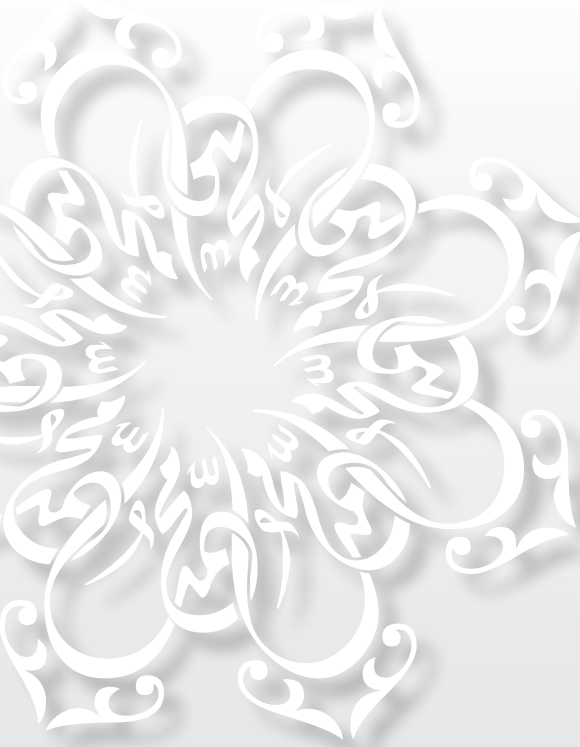
Miskeveyh'in edebiyat, şiir ve kıssa alanında da eserleri vardır. *Enîsu'l-Ferid* bunlardan biridir. Kaftî'nin²⁴ deyişiyle kısa ve cazip hikâyeleri ve latifeleri bir araya toplayan en iyi kitaptır. Şimdi Miskeveyh'in ahlâkî ve felsefî eserlerine, özellikle de *Tehzibu'l-Ahlâk, Tertibu's-Saadet, el-Fevzu'l-Asğar, el-Hevamilu ve's-Şevamil* ve *el-Hikmetu'l-Halide* kitaplarına inayitle insan, marifet, ahlâk ve eğitim başlıkları altındaki dört bölüm halinde

²¹ Bu vasiyetnamenin metnini Yakut Hamevî, *Mucemu'l-Udeba* (c. 5, s. 17-19) kitabında zikretmiştir.

²² S. 83, 213, 255.

²³ *Mucemu'l-Udeba*, c. 5, s. 10.

²⁴ *Ahbaru'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukema*, s. 217.

Ey hikmet arayan! Kalbini temizle ve himmeti yücelt. Zira hikmet, Allah'ın en büyük hediyesidir... Bil ki aklın ne tarafa yöneltirsen, o tarafa doğru gider: Eğer dine doğru yöneltirsen onu derinden ve yakîn ile tanır. Eğer dünyaya yöneltirsen ona meyleder. Oysa dünya geçicidir, sebatı yoktur.

eğitimsel görüşlerini beyan edeceğiz. Mizkeveyh'in hayatı ve eserleri bölümünü, hikmet talipleri için vasiyetinden bir bölümü zikrederek bitiriyoruz:

“Ey hikmet arayan! Kalbini temizle ve himmeti yücelt. Zira hikmet, Allah'ın en büyük hediyesidir... Bil ki aklın ne tarafa yöneltirsen, o tarafa doğru gider: Eğer dine doğru yöneltirsen onu derinden ve yakîn ile tanır. Eğer dünyaya yöneltirsen ona meyleder. Oysa dünya geçicidir, sebatı yoktur.”²⁵

Birinci Bölüm: İnsan

İnsan, eğitim ve öğretimin konusudur. Her mütefekkirin insan ve onun kuvveleri ve sıfatlarıyla ilgili görüşünün, eğitimsel görüşleri üzerinde ciddi tesiri vardır. Miskeveyh, varlık âleminde insanın konumunu, mahiyetini ve kuvvesini beyan ederken, insanın özelliklerini ve kemalini de işliyor.

İnsanın Konumu

Miskeveyh insanı pusula noktası, varlık dairesinin merkezi, çokluğa vahdet kazandıran olarak görmektedir. Çünkü hareket ondan başlayıp onda bitmektedir. İnsaniyet mertebesi, mevcudatın toplanma ve birleşme mertebesidir ve insan, kendi Yaradan'ının vahdaniyetine, hikmetine ve kudretine sadık bir burhandır. Miskeveyh insanın konumunu şöyle anlatıyor:

Doğal cisimlerin hepsi cismaniyet açısından aynı rütbededirler, birbirlerine bir üstünlükleri

²⁵ Miskeveyh'in vasiyetinin metnini mütalaa için bkz. Ebu Hayyan Tevhidî, *el-Mukasebat*, s. 323 ve sonrası; Ebu Süleyman Mantıkî, *Sevanu'l-Hikme ve Selasu Resail*, s. 347 ve sonrası; Yakut, *Mucemu'l-Udeba*, c. 5, s. 17 ve sonrası.

yoktur. Zira genel bir noktada müştereklerdir. Ancak esasların etkisini ve yüce suretleri kabul etmeleriyle aralarında mertebe farkı olur. Öyleyse cansız varlıklar arasında o yüce suret maddesini daha iyi özümseyenler, diğerlerinden daha yüce olurlar. Öyle bir hadde ulaşır ki bileşik maddeler arasında bitkisel özü kabul etme kuvvetine erişenler olur. Bu durumda cansız varlıklara üstünlük sağlarlar. Zira bitkiler, cansız varlıkların aksine beslenebilir ve gelişebilirler. Toprakta su ve besin çekebilir, atıklarını reçine şeklinde kendisinden uzaklaştırabilir. Elbette bitkiler de cansız varlıklardan uzaklıklarına ve hayvanlara yakınlıklarına göre mertebeleri yükselmektedir:

1. Mercan ve benzeri, cansız varlıklara daha çok benzeyen bitkiler.
2. Kendi kendine yetişen otlar.
3. Tohumlu bitkiler.
4. Zeytin ve nar gibi meyve veren ağaçlar.
5. Hurma ağacı.²⁶

İlk iki gurubun yüceliği, otlardan daha azdır ve cansız varlıklara yakındırlar. Üçüncü ve dördüncü gurupta, türü koruma ve semer verme kuvveti görüldüğünden daha yücedirler. Son iki gurup arasında ise hurma ağacı daha yücedir ve hayvanların mertebesine daha yakındırlar. Zira onların erkeği ve dişi birbirinden ayrıdır ve aynı hayvanlar gibi ürerler. Hayvanlardan tek farkı yerinden ayırlamaması ve yiyecek peşinde gidememesidir. Hayvanî sureti kabulüyle, bitkisel kemallere ilaveten lezzet, elem, fayda ve zarar idrak edilir ve de iradî hareket ortaya çıkar. Nitekim bu ikisi hayvana, bitkiye karşı fazilet kazandırır. Hayvanların da hepsi aynı rütbede değillerdir. Solucanlar ve haşerelerin rütbesi daha düşüktür. Sonra düşmanı uzaklaştırmak için öfke duyusunu ortaya çıkararak boynuz, ısırık veya pençeyle kendilerini koruyanlar ve öfke duyusu daha zayıf olduğu ve karşı koymak için bir silahı olmadığı için kaçarak veya hile ile düşmanı kendilerinden uzaklaştıranlar gelir. Bazıları neslini devam ettirmesi için üremeye yönlendirilirler. Bu gurup ya doğurur ya da yumurtlar ve süt veya yemek verme yoluyla yavrularını büyütür. Bunlar diğer hayvanlardan daha üstündürler. Hayvanların derecesi eğitilebilir hayvanlara kadar yükselir. Yani at, şahin ve daha sonra hayvanlar arasında duygu, hareket, öfke ve şehvet açısından insana yakın olan maymun gelir. Bu yücelik ve fazilet, insanî suret tahakkuk bulduğunda kemale ulaşır. Zira insan cansız varlıkların, bitkilerin ve hayvanların bütün kemallerini üzerinde topladığı gibi, temeyyüz ve akıl etme kuvvelerine de sahiptir. İşte burada bütün varlıklar ve kemaller bir yerde toplanıyor, vahdet oluşturuyor ve varlık âleminin küçük bir numunesi ve örneği oluyor. Âlem ona muti oluyor.²⁷

Elbette insanlar da aynı rütbede değillerdir. İnsanların düşük rütbesi, uzak bölgelerde vahşi ve bedevî biçimde yaşayanlar, hareketleri ve davranışları hayvanlara benzeyenlerdir. Anlayış, temeyyüz ve fazilet kuvvelerinin tekmiliyle yücelikleri artar. Bu mutlak kemale doğru seyirde meleklerin mertebesine ulaşır, hatta onlardan da ileri giderek yeryüzünde

²⁶ Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak ve Tathiru'l-A'rak*, s. 75-76, Bîdar Yayınları, Kum, 1371.

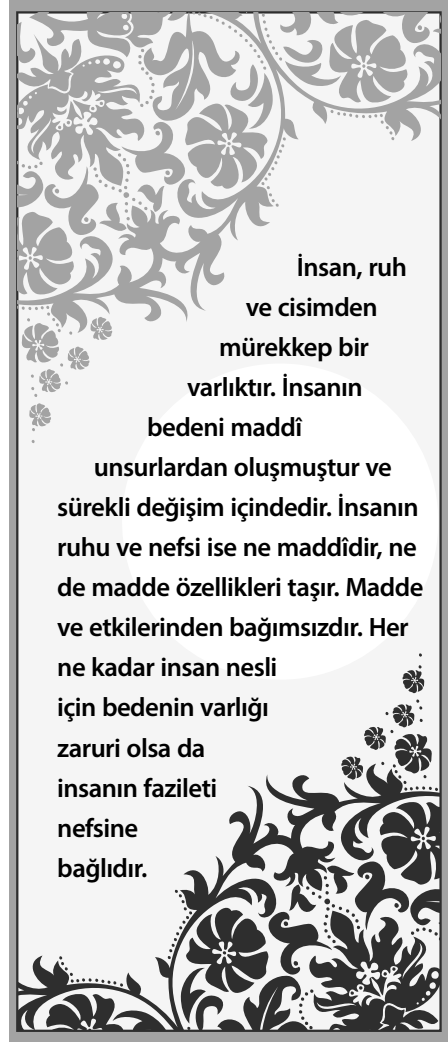
²⁷ Bkz. *Tehzibu'l-Ahlak*, s. 75-79.

Allah'ın halifesi olurlar. Akıl kuvvesi, insana en yüce ilahi lütuftur ve onu hayvandan üstün kılan da bu özelliğidir.²⁸

Nefis ve Beden

İnsan, ruh ve cisimden mürekkep bir varlıktır. İnsanın bedeni maddî unsurlardan oluşmuştur ve sürekli değişim içindedir. İnsanın ruhu ve nefsi ise ne maddîdir, ne de madde özellikleri taşır. Madde ve etkilerinden bağımsızdır. Her ne kadar insan nesli için bedeninin varlığı zaruri olsa da insanın fazileti nefesine bağlıdır. İnsanın bedensel boyutu dört ayaklılarla benzerlik gösterir, ruhsal boyutu ise meleklerle.²⁹ İnsan nutfesi, rahime yerleştikten sonra, latif bir sıcaklığın tesirinde gelişip hareketleniyor. Yavaş yavaş kırmızı renge dönüşüyor ve bir et parçası haline geliyor. O zaman yiyeceğe ihtiyaç duyuyor ve onda bitkisel nefsin etkileri ortaya çıkıyor. Kökü vesilesiyle yerden beslenen bir bitki gibi göbekağıyla annesine bağlanarak onun bedeninden besleniyor. Bir müddet geçtikten ve bu dönemi kemale erdirdikten sonra, göbekağı olmadan beslenme kabiliyeti hâsıl oluyor. İşte bu, hayvansal nefsin görülmesidir. Bu yüzden doğum sırasında göbekağından ayrılır, teneffüse başlar ve ağzıyla beslenmeye başlar. Bu şekilde hayvansal nefis onda kemale ulaşır. İnsanî yönü olan nefis-i natıkayı kabule hazır olur ve de temeyyüz ve akıl kuvvesiyle süslenir.³⁰

Beden ve ruhun her ikisinin de eğitilmesi gerekir. Birini eğitime bahanesiyle diğerinden gaflet edilmemelidir. Sadece bedeninin eğitimiyle ilgilenenler, tabiat haddinde dururlar, hatta akıllı bedeninin hizmetine sunarlar. Sadece ruhun eğitimiyle ilgilenenler de sūfiyane zühde düşer olurlar. Toplumun diğer fertleriyle irtibattan kaçınırlar. Bu şekilde kendilerine ve diğerlerine zulmederler. Beğenilen yöntem ise insanın beden sağlığını korumak ve mizacını dengede tutmak için çabalamalıdır. Bu amaçla yemede, içmede, uykuda, uyanıklıkta, harekette ve sükûnda, elbisede ve meskende itidale riayet etmeli, ifrat ve tefrit-

²⁸ Miskeveyh, *el-Hevamilu ve'l-Şevamil*, s. 16.

²⁹ Bkz. *Tehzibu'l-Ahlak*, s. 88; *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 37-39.

³⁰ Bkz. *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 323-350; *el-Fevzu'l-Asğar*, s. 45-48.

ten kaçınılmalıdır. Bedenin zarurî ihtiyaçlarını karşılamalı ama lezzet peşinde koşmasına izin vermemelidir. Akıl boyutunu eğitmek içinse evvela duyuları kullanırken ifrat ve tefrite düşme gibi nefis hastalıkları, itidal vesilesiyle tedavi edilmeli ve bilginin arttırılmasıyla ona kuvvet, ebedî beka ve sonsuz saadet bahşedilmelidir.³¹

Beden ve nefis birbirinden ayrı değildir, birbiriyle irtibatlıdır ve birbirlerini etkilerler. Mizaç (bedende unsurların terkibi) -özellikle kalpte ve beyinde- eğer mutedil olursa, nefis üstün ahlâkı daha iyi kabul eder. Buna karşı nefsin neşesi, kanın akışını etkiler, yüzün kızarmasına veya sararmasına yol açar.

Miskeveyh, ruhun soyutlaşması için bazı müeyyideler zikretmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: Çeşitli suretlerin kabulü, nefsin cisimleri ve etkilerini kabulü, nefsin hislerle ilgili işlerden vazgeçmesi ve bunların hatalarını idrak edebilmesi. İbn Sina, Farabî ve Yunan filozofları bu müeyyidelere değinmişlerdir ama konuyu muhtasar tutabilmek amacıyla bunları beyandan kaçınıyoruz.³²

Nefsin Kuvveleri

Cansız varlık, bitki ve hayvan guruplarına mensup her mevcudun çeşitli kuvveleri ve fiilleri vardır. Bunlardan bazıları diğer varlıklarla ortaktır, bazıları ise o varlığa münhasırdır ve diğer varlıklara karşı üstünlük kazanmasını sağlar. Miskeveyh, kendinden önceki filozoflar gibi nefsin üç kuvvesi olduğunu söyler:

Şehvet; yemek, mesken, karşı cins ve diğer hissî lezzetleri isteyen kaynaktır. Öfke; zararları ve engelleri ortadan kaldırmak için korkutucu işlere girişen, tasalluta ve üstünlüğe meyleden kaynaktır. Akıl; eşyayı ve fikri temeyyüz eden ve işlerin hakikatleri üzerinde düşünme eylemini gerçekleştiren kaynaktır. Bu kuvvelerden her biri belli organlarla irtibatlıdır, bedenin özel bir uzvunu kullanır. Şehvet karaciğerle, öfke kalple, akıl beyinle alakalıdır. Miskeveyh bu üç kuvveden “Nefs-i behimiye”, “nefs-i seb’iye” ve “nefs-i natika” diye de bahsetmektedir. Bu bağlamda sadece son kuvve insanı hayvanlardan ve bitkilerden ayırarak insana diğer varlıklar karşısında üstünlük verir. Çünkü insanın, şehvet ve öfke kuvveleri hayvanlarla müşterektir.³³

Miskeveyh, insanlarda kuvvelerin gelişmesi sırasının şöyle olduğuna inanır: Çocuklukta önce şehvet kuvvesi kendini gösterir. Yemeğe -hayatını devam ettirmesini sağlayan sebebe- meyil kendisini gösterir. Önceden öğretilmediği halde annesinden süt emmek ister ve ağlayarak açlığını gösterir. Çocukta bu duyunun kuvvetlenmesi sonucu bu iştiağı artar ve diğer lezzetlere yönelir. Vücudunun gelişmesi sonucu bunlara doğru hareket etme gücüne sahip olur. Sonra hisleri vesilesiyle bazı şeyleri hayal edebilmeye başlar. Hayal kuvvesinde suretler örülmeye başlar, böylece bunlara yönelir. Şehvet kuvvesinden sonra öfke kuvvesi ortaya çıkar. Bununla kendisine eziyet eden unsurları kendisinden uzaklaştırır ve menfaatinin önündeki engellere karşı direnir. Kendi başına meseleyi halledeme-

³¹ *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 34-36.

³² Bahsedilen deliller ve müeyyideler hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Tehzibu'l-Ahlak*, s. 28-33.

³³ A.g.e., s. 37-38.

diğinde ise bağırıp ağlayarak annesinden, babasından ve etrafındakilerden yardım ister. Nihayetinde akıl kuvvesinin ortaya çıkmasıyla insanî fiilleri teşhis ve temeyyüz etme şevki kendini gösterir. Bu temeyyüz, tefekkür ve marifet ile kemale ulaşır ve “akıl insan” diye nitelendirilir.³⁴

Miskeveyh'e göre çocukluk ve gençlik döneminde şehvet ve öfke kuvveleri güçlü olduğundan akıl kuvvesine üstünlük sağlayabilmektedir. Ancak orta yaş ve ihtiyarlık döneminde tabîi kuvveler güçsüzleştiğinden, akıl kuvvesi kendini daha fazla gösterebilmekte ve diğer kuvvelere hâkim olabilmektedir.³⁵

Miskeveyh'in inancına göre şehvet kuvvesi ne eğitimidir, ne de eğitilebilir. Oysa öfke kuvvesi, edepten yoksun olduğu halde edep öğretilir ve eğitilebilir. Akıl kuvvesi ise doğal olarak edepli ve yücedir. Bu kuvvelerden hangisi insan nefsini yenerse, diğerlerini hizmetine alır. İnsan, irade ve tedbir ile öfke ve şehveti aklın ihtiyarına verebilir, bu yolla ilmî ve amelî kemale ulaşabilir. Meleklerin seviyesine kadar yücelip şereflienebilir. Buna mukabil akıl, öfke ve şehvetin hizmetine girerse, köleliğin en aşağı seviyesinde yer alarak hayvanlık seviyesine kadar düşer. Çünkü şehvet kuvvesi kişinin ruhuna hâkim olursa aklı ve öfkeyi, hayvanî heva, heves, meyil ve lezzetlerin hizmetine verir. Öfke kuvvesi hâkim olursa da insan yırtıcı hayvanlara dönüşür.³⁶

Miskeveyh, bu üç kuvvenin nefiste toplanmasını, melek, yırtıcı hayvan ve domuzun toplanmasına benzetmektedir. Hangisi hâkim olsa, onun etkileri görülecektir.³⁷ Miskeveyh, bununla ilgili eskilerin teşbihlerini de zikrediyor. Bu üç kuvve, güçlü bir ata binmiş, hareket halinde olan ve kendisine bir av köpeğinin eşlik ettiği insan gibidir. Eğer bu örnekte insan –yani akıl kuvvesi- hâkim olursa ve at ile köpek onu izlerse, üçü bir arada güzel bir hayat süreceklerdir. Çünkü insan, bineği ve köpeği güzel bir şekilde kullanacaktır. Zamanında onlara yiyecek ve içecek verecek, istirahat etmeleri için ortam hazırlayacak ve düşmanın saldırılarından koruyacaktır. Ancak at başıboş bırakılırsa kendi otunun ve suyunun peşine düşecek, hatta yoldan sapacak ve korkunç bir uçurumdan düşerek kendisini ve binicisini helak edecektir. Aynı şekilde köpek itaat etmez ve başına buyruk olursa hayalî avlar peşinde atı ve binicisini ardından sürükleyecek ve her üçüne de büyük zararlar verebilecektir.³⁸

İnsanın Özellikleri

Miskeveyh, üç kuvveyi beyan ettikten sonra insanın özelliklerini zikrediyor. Bunları şu başlıklar altında özetlemek mümkündür: İrade, toplumsal olma, hubb-i nefis (nefsin iyi görülmesi), almak ve vermek.

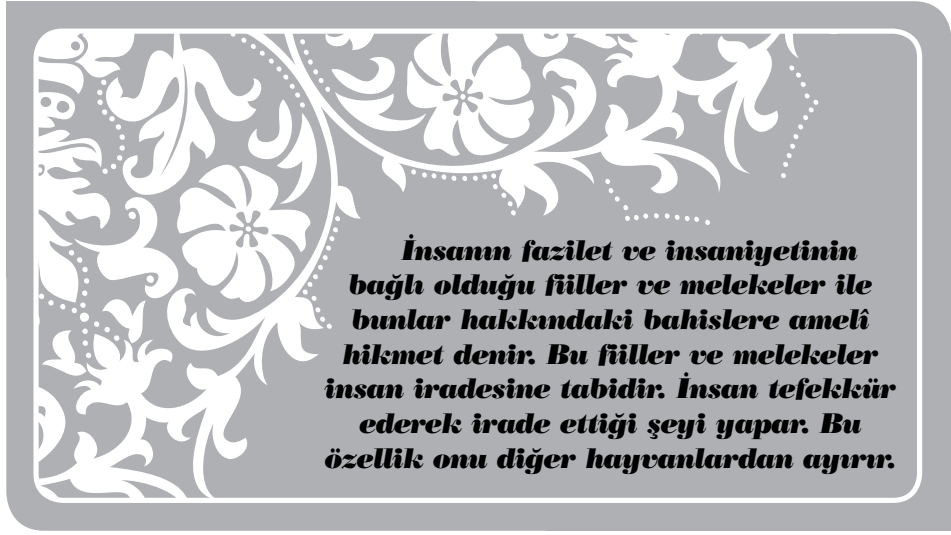
³⁴ A.g.e., s. 61-68.

³⁵ *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 38-39.

³⁶ Bkz. *Tehzibu'l-Ahlak*, s. 62-65.

³⁷ A.g.e., s. 65.

³⁸ A.g.e., s. 66-67.

1. İrade

İnsanın fazilet ve insaniyetinin bağlı olduğu fiiller ve melekeler ile bunlar hakkındaki bahislere amelî hikmet denir. Bu fiiller ve melekeler insan iradesine tabidir. İnsan tefekkür ederek irade ettiği şeyi yapar. Bu özellik onu diğer hayvanlardan ayırır. Seçim yaparken akıl ve düşüncesinden ne kadar yardım alırsa, düşüncesi ne kadar doğru olur, seçimi ne kadar iyi olursa insaniyeti de o kadar kâmil olur.³⁹

Miskeveyh, insanın kemal ve saadetini, iradenin ışığında mümkün görmektedir. “İnsanın cevherinin varlığı yaratıcısının kudretine bağlıdır. Bu cevheri iyileştirmek ise insana bırakılmıştır ve onun iradesine bağlıdır.”⁴⁰ Bu yüzden başka bir yerde insan ihtiyarını fazilet, rezillik, saadet ve bedbahtlığının kaynağı bilerek şöyle söylüyor: “Nefsini neyin mevzisi yaptığına, Allah’ın varlıklar için düzenlediği menzillerden hangisinde olmak istediğine bir bak. Şüphesiz bu, sana bırakılmıştır ve senin ihtiyarındadır. Öyleyse eğer büyükbaşlar mertebesinde durursan onlardan olacaksın, vahşi hayvanlar menzili veya melekelerin mertebesinden hangisini istersen onlardan olursun.”⁴¹

Elbette insan iradesi sadece mümkün olan işlere taalluk eder. Dış görünüş, insan boyunun uzunluğu, kısıklığı ve imkânsız veya zarurî meseleler insan iradesinin gücü haricindedir.

Fiilin ortaya çıkması için, bir binanın yapılması gibi, bazı şeyler gereklidir:

a) Bir fail ki bazen yakındır, bir binayı yapan inşaatçı gibi; bazen de uzaktır, binanın projesini çizen mimar gibi.

³⁹ A.g.e., s. 34-35.

⁴⁰ A.g.e., s. 56-57.

⁴¹ A.g.e., s. 62.

- b) Fiilin onun üzerine gerçekleştiği madde, binanın yapı malzemeleri gibi.
- c) Fiilin kendisi için gerçekleştiği hedef, insanın kendisini sıcak ve soğuktan koruması gibi.
- d) Failin zihinsel sureti ki onun temsilini dışarda ortaya çıkarmak istemektedir.

Eğer insan kendi fiillerine bir açıdan bakacak olursa cebir veya tefviz inancına kapılması mümkündür. Ancak fiilin ortaya çıkmasındaki etkenlerin ve sebeplerin toplamını dikkate alacak olursa cebir ve tefviz inancını hükümsüz kılarak “emr-i beynel emreyn”ın sırrına vakıf olacaktır.⁴²

Miskeveyh, hükemayı izleyerek hayatı ve ölümü, iradî ve tabîî olmak üzere ikiye ayırıyor. İradî hayattan kasıt yemek ve cinsel zevkler gibi, insanın dünyevî hayatta kendisi için çabaladığı şeylerdir. Tabîî hayattan kasıt ise elde ettiği hakiki ilimlerle nefsin sonsuz bekası ve cehaletten kurtulmasıdır. Aynı şekilde iradî ölümden kasıt meyillerin öldürülmesi ve bunlara teveccüh edilmemesi, tabîî ölüm ise nefsin bedenden ayrılmasıdır.⁴³

2. Toplumsal Olma

İnsan doğal olarak medenidir. İçgüdülerinin etkisiyle ve yaradılış türü gereği yalnız başına hayatını sürdürebilen hayvanların aksine insan, diğer insanlarla bir arada yaşamalıdır. İnsan, küçük-büyük birçok ihtiyaçla donatılmıştır. Yalnız başına bu ihtiyaçlarını karşılayamaz. Bu ihtiyaçlardan yemek, giysi ve mesken gibi bazıları yaşam için zaruri, bazıları da daha iyi, huzurlu ve zevk veren bir yaşam için gereklidir. Topluluk halinde yaşayarak eşyayı daha iyi bir yaşam için kullanabilsin diye insana akıl nimeti verildi. Buna karşın hayvanlar, yalnız başlarına hayatlarını sürdürebilecekleri ve kendilerini tehlikelerden koruyabilecekleri şekilde yaratılmışlardır. Onlar içgüdüsel olarak yiyeceklerini elde ederler, bedenlerini saran örtü onları sıcaktan ve soğuktan korur, doğal yapılarındaki savunma aletleriyle kendilerini düşman tehlikesinden korurlar.⁴⁴

İnsanın sadece ihtiyaçlarını gidermesi değil, insanî kabiliyetlerinin ve faziletlerinin ortaya çıkıp gelişmesi de ancak insanın diğer insanlarla ilişki kurmasına ve toplumsallığına bağlıdır. İnsan nefsinde faziletlerin kök salması, ortaya çıkması ve büyümesi, toplumdaki diğer insanlarla müşareket, birliktelik, alışveriş ve diğer iletişim şekilleriyle hâsıl olur. Aksi takdirde insanlık kuvveleri ve melekeleri zayı olur. İnsanın uzlete çekilerek ve insanlardan uzak durarak cesaret, adalet ve iffet gibi sıfatlarla süslenmesi nasıl mümkün olabilir?⁴⁵

İlaveten insan üns (samimiyet, yakınlık) kökünden türemiştir, nisyan (unutkanlık) kökünden değil. Diğer insanlarla ünsiyet ve muhabbet, insan doğasının bir parçasıdır.

⁴² *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 150 ve 220-226.

⁴³ *Tehzibu'l-Ahlak*, s. 177.

⁴⁴ *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 250-346-347.

⁴⁵ *Tehzibu'l-Ahlak*, s. 49.

Toplumsal adap ve adetler ve dinî eğitim, kişileri bu ünsiyete, muhabbete yaklaştırır ve onu eğitir. Günlük cemaat namazları, haftada bir kılınan Cuma namazlarındaki büyük kalabalık, yılda bir gerçekleşen Hac merasimindeki görkemli topluluk, bir araya gelme ve vahdet üzerinde çokça durulması, dinî eğitimin numunelerindendir.⁴⁶

Miskeveyh, insanın toplumda yaşamasının zaruri olduğunu tamamen aşikâr kılan önceki konulara inayetle, insanî medeniyetlerin ortaya çıkışını anlatıyor ve şöyle diyor: “Bir arada yaşamak zaruri olduğundan ve bir kişinin yaşamını sürdürebilmesi için çeşitli kişilerin bir araya toplanması doğal bir durum olduğundan, insanların medenileşmesi gereklidir. Yani toplanmalı, iş bölümü yapmalı ve bu yolla bütün insanların irtibatı sağlanmalıdır. Beka ve hayat, mümkün olan en iyi şekliyle hâsıl olmalıdır.”⁴⁷

İnsanlar birbirlerinden farklıdırlar ve ihtiyaçları aynı değildir. Bu fark onlar için hayırdır. Çünkü insan, tabiatında medenîdir. Öyleyse eğer insanlar birbirleriyle eşit olsalar, medeniyet ortadan kalkar. Zira insanların amellerde ihtilafı ve her birinin kendine özel ilgi ve becerisinin olması genel düzeni ortaya çıkarır ve medeniyeti şekillendirir. Diğer bir deyişle bu farklılıklar, cüzi ve kişisel bakışta farklılıktır. Yoksa genel bakışta ve düzende uyum, irtibat ve vahdetten başka bir şey değildir.

3. Almak ve Vermek

Miskeveyh, Ebu Hayyan Tevhidî'nin sorularından birine cevabında nefis için alan ve veren diye iki kuvve zikretmiştir. Ancak kendisinin defalarca insanlar için sadece üç kuvveden (şehvet, öfke, akıl) bahsettiğini dikkate alırsak, bunları insanın iki zati özelliği unvanıyla anmak yerinde olacaktır. Pasif yönü olan ilk özelliğe göre insan, öğrenmeye ve bilgi sahibi olmaya müstaktır. Çocuklukta efsaneleri ve hurafeleri dinlemeyi sever, büyüdüğünde hakikatleri öğrenmeyi ister. Gerçekte insan nefsi, kendine has kemale, yani hakikatleri tanımaya heveslidir. Aktif yönü olan ikinci özelliğe göre insan, diğerlerini kendi bildiklerinden haberdar etmeye de müstaktır. Haber alma ve haber vermeye olan bu içsel istiyak, insanı sırları ifşa etmeye zorlamaktadır ve gelecek nesillere haberlerin nakli ve ilimlerin intikal edilmesinde önemli paya sahiptir.⁴⁸

İnsanın bu iki özelliği, yani ilam ve istilamın sevilmesi, Cahiz gibi geçmiş mütefekkirlerin eserlerinde ihbar ve istihbarın sevilmesi unvanıyla zikredilmiştir.⁴⁹ Elbette bu iki özelliğin kuvveti ve zayıflığı bütün kişilerde aynı değildir. Onlardan bazılarında öğrenme, dinleme ve bilgi edinme özelliği ağır basar, bazılarında ise öğretme, konuşma ve bilgi verme özelliği.⁵⁰

⁴⁶ A.g.e., s. 128-129.

⁴⁷ *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 347.

⁴⁸ A.g.e., s. 15-16-116-117.

⁴⁹ Bu konuyla ilgili bkz. Medrese ve Üniversite İşbirliği Defteri, *Ârâyî Danişmendân-ı Müselmanan der T - lim ve Terbiyet ve Mebaniyi ân*, c. 1, s. 22.

⁵⁰ *El-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 18.

4. Hubbu'n-Nefs

Hubb-i zat, insanın zati özelliklerindendir. Bu yüzden insan kendi nefsini güzel ve her türlü kusur ve eksiklikten uzak görür. Hubb-i nefis, insanın kendi kötülüklerini ve ayıplarını örtmesine, iyiliklerini ve güzelliklerini aşikâr kalmasına, sahip olmadığı iyiliklere sahipmiş gibi davranmasına sebep olur. İnsan hubb-i nefis sebebiyle kendisinin övülmesiyle mutlu olur, yerilmesiyle üzülür ve öfkelenir. Bu yüzden kendisi hakkında kötü konuşan kimseden intikam almak ister.⁵¹

İnsanların Farklılıkları

Âlemdeki varlıkların hepsi, cansız varlıklar, bitkiler ve hayvanlar, birbirlerinden farklıdır. Kılıç gibi aynı cinsten yapılan şeyler bile birbirlerinden farklıdır. Bazıları keskindir, bazıları kördür. Hayvanlar arasında her tür birbirinden farklıdır, aynı türden hayvanlar da birbirinden farklıdır. Mesela atlar arasında Arap atı, diğer atlardan çok farklıdır. İnsanların birbirlerinden farkı ise aynı türden olmalarına rağmen çok fazladır. Her ne kadar hepsine insan denilse de durum böyledir.⁵²

Miskeveyh bu hususta kişilerin dış görünüşlerinin farklılığına ilaveten kabiliyetler, eğilimler, ilim ve ahlâk hususlarındaki farklılıklarına işaret ediyor. O, bütün insanların kabiliyet açısından aynı olmadıklarına, eğilimlerinin de birbirlerinden farklı olduğuna inanıyor. Biri tabaklama işine yöneliyor, diğeri tıbbı. Yani biri ölmüş hayvanların derisini ıslah etmeye ilgi duyuyor, diğeri insan gibi değerli bir cevheri tedavi etmeye. Ayı şekilde bazıları güçlü bir hayal gücü gerektiren alanlara yöneliyor, bazıları düşünülmesi ve ispat edilmesi gereken bilimlere. Bazıları ise güçlü bir hafıza gerektiren bilimlerin peşinden gidiyorlar. Bu durum, insanların hayal güçleri, tefekkürleri ve hafızaları arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde doğal sebepler, ulvî etkenler ve neticede ilahi takdir de sebepler arasındadır. Bu farkların kaynağı arasında insanların üstün ahlâkı kabuldeki temayüzleri de vardır. Şöyle ki insanlar, faziletleri kabul etmeleri açısından muhtelif rütbe-lerde yer alırlar.⁵³

Hubb-i zat, insanın zati özelliklerindendir. Bu yüzden insan kendi nefsinin güzel ve her türlü kusur ve eksiklikten uzak görür. Hubb-i nefis, insanın kendi kötülüklerini ve ayıplarını örtmesine, iyiliklerini ve güzelliklerini aşikâr kalmasına, sahip olmadığı iyiliklere sahipmiş gibi davranmasına sebep olur.

⁵¹ A.g.e., s. 42-45-92.

⁵² Tehzibu'l-Ahlak ve Tathiru'l-A'rak, s. 55-56.

⁵³ Tehzibu'l-Ahlak, s. 54.

Miskeveyh, insanların farklılıklarının kökü ve sebebinin kuvveler, zati özellikler, mizaç ve içinde yetişilen çevre olduğunu söyler.

İnsanda bazı kuvvelerin ağır basması, onları diğerlerinden farklı kılar. Mesela şehvet kuvvesinin ağır basması, kişinin mal ve servet yığmaya yönelmesine yol açar. Öfke kuvvesinin ağır basması, insanı makam peşinde sürükler. Almak ve vermek gibi zati özellikler –ki daha önce bahsedildi- kişileri birbirinden farklılaştırır. Bazen alma duygusu insanda gelişir ve neticede kişi ilim öğrenmeye ve başkalarının sırrını bilmeye müştak olur. Bazen de verme duygusu gelişir ve şahıs öğretmeye ve diğerlerinin sırrını yaymaya çok ilgi duyar.⁵⁴

Aynı şekilde mizaç ihtilafları da farklılıkların sebeplerinden biridir. Sıcak mizaçlı kimseler yalnızlıktan kaçarlar, başkalarıyla irtibat kurmaya meyillidirler. Buna karşın soğuk mizaçlılar ise uzlet, inziva ve toplumdan uzak durmayı isterler. Sıcak ve kuru mizaç, öfke ve cesaret gerektirmektedir, soğuk mizaç ise korkuyu yenme ve kurnazlık sebebidir. Hatta hayvanlarda aslanın sıfatlarının tilkiyle farklı olması bile bu ikisinin mizaçlarındaki farktan kaynaklanır.⁵⁵

İçinde yaşanılan çevre, eğilimlerin ortaya çıkmasında ve kabiliyetlerin gelişmesinde müessirdir. Çevre farklılığı, bunların farklı olmasında da yol açar. Mesela bedevî ve kültür ve medeniyetten uzak yaşayan topluluklar, toplumda daha çok hizmet işlerini yaparlar. Oysa şehirlerin ve gelişmiş beldelerin sakinleri daha yüksek bir zekâ ve anlayışa sahip olup tahsil, bilimsel ilerleme ve sanayi kalkınmasında daha başarılıdır.⁵⁶

İnsanın Kemali

İnsanın kendine özel bir kemali vardır ki şahsiyetinin çeşitli kuvvelerine, özelliklerine ve boyutlarına inayetle bu özel kemal beyan edilmelidir. Miskeveyh, kendinden önceki filozoflar gibi, insanın kemalinin marifet ve amel olarak iki bölümde tahakkuk ettiğine inanmaktadır. Ona göre bu yüzden ilahi peygamberler, halkların talim ve tezkiyesi için görevlendirilmişler ve insanları ilme davet etmişlerdir.

“İlmî kemal” insanın maddî- gayrî maddî tüm varlıkları tanınması, cisimlerinden ve tabiatlarından başlayarak –ilk ilahi yaratık olan- faal akla kadar onların hakikatinden haberdar olmasıdır. Sanki cihanın tüm gaybıyla ilgili bilgiye ulaşmasıdır. O zaman meleklerden üstün olur ve ilahi ilimlere ulaşır. Bu kemalin mertebeleri vardır. İnsanın kemal seyri, bilimsel ve teorik olarak hislerin tanınmasıyla başlar, zamanla akıl vesilesiyle idrak edilen hususların tanınmasına varır. Akıl vesilesiyle idrak edilen hususların tanınmasının da mertebeleri vardır. İnsan daha basit ve daha şerif hakikatlerin marifetine ne kadar yaklaşırsa kemali o kadar kuvvetli olur. Böylece ilk sebebi, yani Allah’ı tanımaya nail olur ve bütün varlıkların O’na muhtaç olduğunu, O’nun ise onlardan müstağni olduğunu anlar. Bu ke-

⁵⁴ *el-Hevamilu ve’ş-Şevamil*, s. 15-18-117-301-304.

⁵⁵ *el-Hevamilu ve’ş-Şevamil*, s. 208-209 ve 117.

⁵⁶ *Tehzibu’l-Ahlak*, s. 77-78.

mal seyrinde insanın basiret gözü açılır ve hikmetin harika yönlerini görür. O rütbede öte dünyaya baktığında, ruhsal lezzetlere nail olur ve sıkıntı ve elemenden kurtulur.

“İlmî kemal” insanın iyiyi kötüden ayırdıktan sonra iyi olanı yapması, kötü olan her şeyden uzak durması, kuvvelerini, melekelerini ve ahlâkını Allah’ın beğeneceği şekilde düzenlemesidir. Yani önce can yurdundan pislikleri temizlemeli, sonra fazilet goncalarını ona yerleştirmelidir ki onda amelî kemal semer verebilsin.

Miskeveyh, insanları ilahi yakınlık açısından dört mertebeye ayırır: Mûginler, muhsinler, ebrar ve feyizliler. Yakınlık makamının ilk derecesine ulaşan mûginler, hikmet sahibidirler ve en üstün âlimlerdirler. Muhsinler, bildikleri her şeye amel edenlerdir. Ebrar, Allah’ın kullarını ve toplumları ıslah eden hakiki halifeleridirler. Feyizliler ise onların en üstünleridirler, ilahi muhabbette ihlas derecesine nail olmuşlardır. Bu rütbede insan Allah’a yakınlaşır ve artık mahlûk için ondan daha yüce bir makam ve rütbe yoktur.⁵⁷

“İlmî kemal” insanın iyiyi kötüden ayırdıktan sonra iyi olanı yapması, kötü olan her şeyden uzak durması, kuvvelerini, melekelerini ve ahlâkını Allah’ın beğeneceği şekilde düzenlemesidir. Yani önce can yurdundan pislikleri temizlemeli, sonra fazilet goncalarını ona yerleştirmelidir ki onda amelî kemal semer verebilsin.

Kâmil insan, ilmî ve amelî kemale ulaşan, yani varlık âleminin hakikatlerine vakıf ve üstün ahlâk ve melekelerin tamamına sahip olan, melekutî nurların parladığı yer, Allah’ın ilminin ve kudretinin mazharı, yüce âlemde öte âleme ilahi feyzin vasıtası ve zâtın kaynağına doğru yol alandır. Bu insan, Miskeveyh’e göre ya kâmil bir hekîm, ilham sahibi ve ulvî derece sahibidir veya kendisine muhtelif şekillerde vahiy nazıl olan bir peygamberdir.⁵⁸

İkinci Bölüm: Marifet

Marifet, varlıkların suretinin insan nefsinde tahakkukudur. Eğer nefiste tahakkuk eden şahıs ve şey, haricî şahıs ve şey ile mutabık olmazsa marifet gerçekleşmez.⁵⁹

Marifetin insan hayatı ve kemalinde önemli rolü vardır. Cismin büyümesini ve gelişmesini sağlayan besindir, marifet ve ilim de nefsin besinidir.⁶⁰ Daha önce de işaret edildiği gibi kemalin iki rûknünden biri, ilmî ve teorik kemaldır. Marifet, amel üzerinde de müesirdir. Marifet ne kadar derin ve kâmil olursa amel de onun kadar sahih, seri ve kâmil tahakkuk eder. Miskeveyh marifet için muhtelif yollar zikrediyor. Bunlardan bazıları duyu, akıl, vahiy ve rüyadır.

⁵⁷ Tehzibu'l-Ahlâk, s. 116-117.

⁵⁸ A.g.e., s. 79.

⁵⁹ el-Hevamilu ve's-Şevamil, s. 52-137-138.

⁶⁰ Tehzibu'l-Ahlâk, s. 64.

Duyusal Marifet

Duyusal marifet, beş duyu yoluyla, görülenlerden, duyululardan, koklananlardan, tadılanlardan ve dokunululardan insanın hissettiği çeşitli duygular vesilesiyle hâsıl olur. Duyululardan her biri kendine özel duygulara eğilimlidir. Bunlar arasında görme ve duyma, duyuların en üstünüdürler. Çünkü daha fazla ihtisasları vardır ve akıl ve anlayışa daha yakındırlar. İnsanın felsefe gibi üstün ilimleri anlamasına ve Allah ve melaike gibi üstün malumatı idrak etmesine yardımcı olurlar.⁶¹

Duyusal idrak, lezzet ve elemle beraberdir. Duyusal idrakler insan doğasıyla uyumlu olduğunda lezzet hâsıl olur, uyumlu olmadığında ise acı ortaya çıkarır. İnsan güzel yiyecekler tattığında, güzel manzara gördüğünde, hoş nağmeler dinlediğinde nasıl lezzet alıyorsa, kötü kokular duyduğunda, üzücü manzaralarla karşılaştığında, kaba müzikler dinlediğinde de üzülür. Elbette duyusal lezzetler ve elemeler, akli lezzetler ve elemelerin aksine geçicidir.⁶²

Miskeveyh duyusal marifetin, her duyunun kendine özel şartlarıyla tahakkuk bulduğuna inanır. Mesela görmeye göz sağlam ve cisim görülebilir olmalıdır. Işık cisme yansımali, kişiyle arasında belli bir mesafe bulunmalıdır. Kişiyile cisim arasında da bir engel olmamalıdır. Bu şartlar gerçekleştiğinde görme mümkün olur. Aynı şekilde duyular, kendisine göre çok kuvvetli veya çok zayıf olan şeyleri de idrak edemez. Yine çok kuvvetli olanın idrak edilmesi, çok zayıf olanın idrakini engeller. Mesela güneş gibi çok parlak bir cismin görülmesi, daha az parlayan diğer cisimlerin görülmesini engeller veya çok kuvvetli sesler, zayıf seslerin duyulmasına mani olur.

Beş duyudan her birine sahip olmak, her bir duyuyula ilgili marifete sahip olmak için şarttır. Bu yüzden bir duyunun olmaması, o duyuyula ilgili idrak ve tahayyüllerin kaybedilmesine sebep olur. Mesela doğuştan görme ve işitme duyularına sahip olmayan bir kimse, görülenler ve duyululularla ilgili sahih marifete sahip olmayacağı gibi diğer duyulularla ilgili bilgileri de bunlara tatbik edemeyecektir. Nitekim görmeyene sordular: “Beyaz renk nasıldır?” Cevap verdi: “Tatlıdır.” Aslında o, tadılanların ahkâmını görülenlere uygulamıştır. Yine Rûdekî’den –büyük bir şairdi ve göremiyordu- rengi anlatmasını istidiler. O “Aynı deve gibidir.” dedi.⁶³

Elbette bir duyunun eksikliği, diğer duyuların daha kuvvetli olmasına sebep olur. Nitekim göremeyen kişilerin işitme veya tatma duyuları daha güçlüdür veya görme duyusuna sahip olmayan hayvanların daha kuvvetli koku alma duyuları vardır. Beş nehre akan çeşmenin nehirlerinden biri kapanırsa diğer dört tanesinde daha fazla suyun akması veya beş dalı olan ağacın dallarından biri koparıldığında diğerlerinin daha hızlı gelişmesi örnekle olarak gösterilebilir.

Miskeveyh zahiri beş duyu organıyla batini duyular arasındaki idrak ve irtibatın nasıl olduğunu şöyle açıklıyor: Görme ve diğer duyular, hissedilenlerden etkilenirler ama bu

⁶¹ *el-Hevamilu ve’ş-Şevamil*, s. 227.

⁶² *Tehzibu’l-Ahlâk*, s. 96-100.

⁶³ *el-Hevamilu ve’ş-Şevamil*, s. 80-83.

Miskeveyh, aynı Aristo gibi, her şeyi tanımak için dört soru sormaktadır: Önce varlık ve varlığın esasıyla ilgili “hel hüve (var mı)”, sonra mahiyetiyle ilgili “ma hüve (nedir)”, daha sonra onu diğer varlıklardan ayıran özelliği “eyyü (hangi)”, en sonda da sebebi ve gayesi “lima (niçin)” ile sorulur. Elbette bu genel konular tanındıktan sonra cüzîyat “kem (kaç), keyfe (nasıl)” türünden sorularla anlaşılır.

hissedilenler duyuların karşısından çekilince geriye bir şey kalmaması gerekir. Bununla beraber bütün duyular “ortak duyu” adlı kuvveye doğru yükselirler. Bu duyu, duyulardan her birinin etkilerini alır ve “vehim” adlı diğer bir duyuda saklar. Bu yüzden hissedilen ortadan kalktıktan sonra bile onun suretini hatırlamak mümkün olur.⁶⁴

Miskeveyh duyuları, hatalardan arınmış kabul etmemektedir. Her birinin hatasına da değinmektedir. Görmenin hatası, güneş gibi büyük şeyleri uzaktan küçük göstermesidir. Oysa güneş, yerkürenin kaç katı büyüklüğe sahiptir. Yine kişi, dönmekte olan ateşi, daire şeklinde görmektedir veya sudaki şeyleri eğri ve kırık görmektedir. Tatma duyusu bazen çok susuz kalındığında tatları ayırt edememekte veya tatlıyı acı olarak algılamaktadır. Aynı şekilde koku alma ve işitme duyuları, ağır ve kuvvetli bir kokudan diğerine geçildiğinde, çok yüksek sestene yavaş sese geçildiğinde hata yapmaktadır. Elbette bu hataların olduğuna dair bilgiye, duyuların kendisi yoluyla ulaşılmadığı açıktır. Duyular asla kendilerini idrak edemezler, aksine bu, akıl adlı daha yüce bir idrak edicidir ki duyusal idraklerin doğru veya hatalı olduğuna karar verebilmektedir.⁶⁵

⁶⁴ A.g.e., s. 127-360.

⁶⁵ Bkz. *el-Fevzu'l-Asğar* (Ayetullah Maraşî Necefî'nin kütüphanesindeki el yazması nüsha), s. 28-29; *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 32-33.

Aklî Marifet

Aklî marifet, duyu organları olmadan “şey”in suretinin idrakidir. Miskeveyh aklı, insan vücudunun ilahi parçası ve içindeki peygamber olarak görmektedir ki bu, ilahi şeriat ve dış-taki Peygamber ile uyum içerisindedir. O, aklı duyulardan, akledileni de hissedilenden daha üstün görmekte ve şöyle açıklamaktadır: Bu üstünlük mekânsal değildir, aksine şu açıdandır ki akledilenler, hissedilenlerin aksine yüce, soyut ve ebedî olma özelliğine sahiptirler. Nefsin şerefi, zaman ve mekânın ötesinde olan akledilenlerin ve soyutun ittihadındadır.⁶⁶

Miskeveyh, aynı Aristo gibi, her şeyi tanımak için dört soru sormaktadır: Önce varlık ve varlığın esasıyla ilgili “hel hüve (var mı)”, sonra mahiyetiyle ilgili “ma hüve (nedir)”, daha sonra onu diğer varlıklardan ayıran özelliği “eyyü (hangi)”, en sonda da sebebi ve gayesi “lima (niçin)” ile sorulur. Elbette bu genel konular tanındıktan sonra cüziyat “kem (kaç), keyfe (nasıl)” türünden sorularla anlaşılır.⁶⁷

Duyuların hatasını bilmek, kendini bilmek ve akledilenleri bilmek, aklî marifetin maddiklerinden. Miskeveyh’e göre duysal idrakin hatalarını bilmek, kendini bilmek, duyu yoluyla tahakkuk edemez. Bu akıl ve akletme yoluyla bilinir. Miskeveyh, kendinden önceki filozoflar gibi aklı teorik ve pratik olarak ikiye ayırır. Aklın teorik boyutu varlıkları ve varlık dünyasının hakikatlerini idrak eder, pratik boyutu ise iyiyi kötüden ve olması gerekeni olmaması gerekenden ayırır. İlk boyut insana ilmî kemalde ve dünyayı tanımada, ikinci boyut ise amelî kemalde ve nefsin arındırılmasında yardımcı olur.

Duyusal ve Aklî Marifet Arasındaki Farklar

Aklî marifet, duysal marifetten farklıdır. Miskeveyh’in yazdıklarının genelinden, iki tür arasındaki farkların şunlar olduğu çıkarılmaktadır:

1. Duyusal marifette tekrar ve süreklilik, kişinin yorulmasına ve zaafına sebep olur. Oysa aklî marifette daha fazla temerküz, süreklilik ve derinlere inme, akletme gücünü zayıflatmadığı gibi, bu gücünü ve kapasitesini artırmaktadır.⁶⁸

2. Daha önce işaret edildiği gibi, duysal marifette güçlü ve zayıf algıların aynı anda idraki mümkün değildir. Oysa akıl, güçlü ve zayıf meseleleri aynı anda idrak gücüne sahiptir.

3. Duyusal marifet yoluyla ulaşılan lezzetler yok olurlar. Hatta bunların tekrarı ve sürekliliği kişiyi bıktırıp üzebilir. Oysa daha güçlü akılların tanınmasıyla ulaşılan aklî lezzetler devamlıdır ve her türlü acı ve sıkıntıdan uzaktır.

Vahiy

Vahiy, yukardaki âlemden nefse nazil olan varlık hakikatlerinin idrakidir ve akıl, duyu ve hayal üzerinde tesir bırakır. Miskeveyh’e göre hakikatte bir fark yoktur ama bazen

⁶⁶ *el-Hevamilu ve’s-Şevamil*, s. 127-305; *Tehzibu’l-Ahlak*, s. 88-89.

⁶⁷ *El-Hevamilu ve’s-Şevamil*, s. 341 ve sonrası, 360-361.

⁶⁸ Miskeveyh, *Tertibu’s-Saadet*, s. 268.

Uyku, duyuların ve duyu organlarının tatilidir. Uyku süresince nefis, uyanık olduğu müddetçe maruz kaldığı yorgunluğu ve gevşekliği kendinden uzaklaştırır ve faaliyet etme gücünü ve neşesini geri kazanır. Rüya nefsin, eşyanın suretini maddeden soyut olarak uyku sırasında mülahaza etmesidir. Gören nefistir, görülen ise soyut suret.

hakikat; düşünce, kıyas ve burhan yoluyla insana aşikâr olur ve bazen de yukardaki dünyaya bağlanma yoluyla, düşünce ve duyuya gerek duymadan, doğrudan diğer taraftan nübüvvetin verildiği insana verilir. Aynı bir hakikatten öte bir şey olmayan doğru parçası gibi; bir taraftan diğer tarafa seyrine çıkış deniyor, o taraftan aşağı doğru seyrine iniş.⁶⁹

Vahyin muhtelif türleri vardır. Bazen nebi, ilahi mesajı taşıyan meleği görür, aynı zamanda sesini de duyar. Bu mesaj, onun aklına ve duyularına işler ve onu derinden etkiler. Bazen mesajı getireni görmez, sadece ilahi mesajı duyar. Bu tür vahiy, nebinin sadece işitme duyusu üzerinde tesir bırakır. Kuran-ı Kerim’de bundan “min verâi hicabın (perde arkasından)” diye bahsedilmiştir. Kendisine vahyedilen kişi, halka tebliğ etme ve onları hidayet etme ile görevlendirildiyse ona “resul” denir. Aksi takdirde ona “nebi” denir. Vahyin dereceleri ve muhtelif türleri, kendisine vahyedilen peygambere göre farklılık arz eder. Onun ilahi dergâhtaki konumuna ve melaikeye yakınlık derecesine bağlıdır.⁷⁰

Peygamberler, cihanın gaybından haberdardırlar, gelecekteki hadiseleri bilirler, bazen kendilerinden bin yıl sonra gerçekleşecek olan olaylar hakkında bilgileri vardır ve bazen de ilk ve son ilimlerden ve meadda olacıklardan haber verirler.⁷¹

Rüya

Uyku, duyuların ve duyu organlarının tatilidir. Uyku süresince nefis, uyanık olduğu müddetçe maruz kaldığı yorgunluğu ve gevşekliği kendinden uzaklaştırır ve faaliyet etme gücünü ve neşesini geri kazanır. Rüya nefsin, eşyanın suretini maddeden soyut olarak uyku sırasında mülahaza etmesidir. Gören nefistir, görülen ise soyut suret.⁷²

Uyku sırasında nefis hareket eder ve araştırır. Bu araştırma iki türlüdür: Bazen nefis, tabiat ve dünya ötesine nazar eder. Düzensiz ve vehim şeklinde var olan hayalî suretler arasında arayışa girer. Hatta onları birbirleriyle birleştirir. Sanki bu suretler arasında oyun oynar. Bu tür rüyalar bir gerçeği ortaya çıkarmazlar ve yalancı rüyaldırlar.

⁶⁹ Miskeveyh, *el-Fevzu'l-Asğar*, s. 50-51 ve 58.

⁷⁰ A.g.e., s. 57; *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 79.

⁷¹ *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 125-128.

⁷² *el-Fevzu'l-Asğar*, s. 52.

Buna karşın bazen nefis ilahi kaynağa ve makulat dünyasına nazar eder, ona doğru hareket eder. Hakikatleri ve bazı konuları görür ve duyar. Şimdi çeşitli sebeplerle duyusal görme sırasında, görmenin zayıflığı veya kuvveti, eşyanın uzaklığı veya yakınlığı, görenle şey arasındaki perdenin inceliği veya kalınlığı, bazen görülen şeyin aşikâr, bazen belirsiz olması, bazen bir hayvanın cansız varlık gibi veya cansız varlığın insan gibi veya insanın yırtıcı hayvan gibi ya da Zeyd'in Amr gibi görünmesi mümkündür. Bu duruma benzer olarak uyku sırasında da bazen yüce bir cinsin, bazen türün müşahade edilmesi, bazen daha halis olması mümkündür. Böyle durumlarda rüyanın tefsire ve yorumlanmaya ihtiyacı vardır. Ancak eğer bir şey, bütün ayrıntılarıyla ve özellikleriyle açık biçimde müşahade edilirse böyle bir rüya sadıktır ve yorumlanmaya ihtiyacı yoktur. Sadık rüyanın, nübüvvetin bir parçası olduğu söylenmektedir.⁷³

Üçüncü Bölüm: Ahlâk

Ahlâk, bir eğitim yöntemidir. İnsan nefsi üzerinde kullanıldığında, sadece cemil fiillerin kendisinden sadır olduğu huylar ve melekeler hâsıl olur. Ahlâk ilmi en yüce ilimlerdenidir. Çünkü her ilmin yüceliği, konusuna bağlıdır. Ahlâkın konusu ise varlıkların ve konuların en yücesi olan insan ruhudur. İnsan, ahlâkı kullanmanın ışığında kendisini temizleyebilir, kemalin önündeki engelleri nefsiyle cihat ederek ortadan kaldırabilir ve gerçek hüsrana olan kendisinin hüsrana uğramasından kurtulabilir.⁷⁴ İnsan ahlâkî öğretilerle şer ve zulümden uzak durur, hayır ve saadete nail olur. Öyle ki pakların ve melekelerin yoldaşı olur ve ilahi feyzi kabul eder.⁷⁵

Elbette Miskeveyh nefiste cemil ahlâkın ve melekelerin tahakkukunun mukaddimesinin nefsi, kuvvelerini, sıfatlarını, kemalini ve sınırını tanımak olduğunu söylüyor. Bu yüzden önceki iki bölümü öne aldık ve onun insanın varlık boyutları, marifet yolları ve araçlarıyla ilgili görüşlerini, bu araçlar arasında da duyu, akıl ve vahyi işledik.

Doğal ve Normal Ahlâk

Huy, üzerinde düşünmesine gerek olmadan, kişiden fiilin sadır olmasına sebep olan nefsanî bir halettir.⁷⁶ Miskeveyh huyu ikiye ayırır: Doğal huy ve normal huy.

İlk tür, yani “doğal huy” insanın mizacından ve doğasından kaynaklanır. Böyle kişiler yapıları gereği ufak bir hadisede öfkelenen veya heyecanlanan, bir ses veya haber duyduklarında endişelenen, sıradan şeylerden etkilenecek şaşırarak, gülen veya üzülen tiplerdir. Böyle kişiler doğaları korkak, heyecanlı veya öfkeli. Oysa bu küçük şeyler diğer kişileri öfkelenendirmez, heyecanlandırmaz, güldürmez veya üzmez.

⁷³ Miskeveyh'in uyku ve rüya hakkındaki görüşleri için bkz. *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 125-128.

⁷⁴ Miskeveyh bu konu hakkında şu ayet-i kerimeyi zikrediyor: “Şüphesiz hüsrana uğrayanlar, kıyamet gününde kendilerini ve ailelerini hüsrana sokanlardır.” (Zümer/15)

⁷⁵ *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 27 ve 166.

⁷⁶ *el-Hevamilu ve's-Şevamil*, s. 119.

İkinci tür “normal huy”dur. Nefsin alışması ve tekrarı sonucu ortaya çıkar. Bu, başlangıçta düşünceyle beraber olabilir ama zamanla tekrar sonucu meleke ve huy haline gelir. O zaman nefisten sadır olan fiil, artık düşünceye bağlı olmaz.⁷⁷

Miskeveyh buraya gelince kendinden önceki filozofların huy hususundaki görüşlerini zikrediyor. Bazıları huyun, nefs-i natıkaya mahsus olduğunu savunuyor, bazıları ise nefs-i natıkanın da bundan nasiplendiğini söylüyor. İkinci gurup kendi arasında da görüş ayrılığına düşüyor. Bir kısmı huyun doğal ve değişmez olduğunu, diğer kısmı ise değişebileceğini iddia ediyor.⁷⁸

Miskeveyh son görüşü benimsiyor ve ahlâkın eğitim ve nasihat ile değişebileceğine inanıyor. Bazen bu değişim hızlıdır, bazen de yavaş. Huyun değişmez olması ise akıl ve vicdana terstir. Zira buna inanacak olursak çocukların ve ergenlerin eğitilebileceğini inkâr etmeli, toplumdaki eğitim ve öğretimle ilgili bütün düzenlemeleri lağvederek faydasız kabul etmeli ve nihayetinde insandaki temeyyüz ve idrak kuvvesini etkisiz ve faydasız görmeliyiz.⁷⁹

İnsanın İlk Doğası

Miskeveyh, insanın ilk doğasının hayır mı yoksa şer mi üzere olduğuna dair görüşler sunuyor.

Stoacılar insan doğasının ilk başta hayır üzere olduğuna ama kötülerle oturulup kalkılması ve şehvete dalma sonucu şerre yöneldiğine inanıyorlar. Bir başka gurup insanın doğası gereği şerli olduğuna inanıyor. Çünkü insan, aşağılık topraktan yaratılmıştır. Elbette bu guruba göre bazıları şerrin son aşamasındadırlar, eğitim bile onları hayırlılar zümresine katamaz. Diğer bazılarıysa eğitim ve de hayır ve fazilet ehliyle oturup kalkarak hayırlılar arasına katılabilirler. Üçüncü görüş insanları üç guruba ayıran Galen’in görüşüdür: Doğası iyi, doğası kötü ve ikisinin ortası. Doğası iyi olanlar azdır ve şerre yönelmezler. Doğası kötü olanlar çoktur ve hayra yönelmezler. Ortada olanlardan ise bazıları iyilerle oturup kalkarak ve nasihatleri kabul ederek hayra yönelirler, bazıları da kötülerle oturup kalkarak ve onlardan etkilenecek şerre yönelirler.⁸⁰

Miskeveyh en sonda Aristo’nun görüşünü naklediyor. Şöyle ki doğası kötü olanlar bile alınan edep sayesinde hayra yönelebilirler. Nasihat ve edep verme, bütün insanların huyunu değiştirebilir. Bununla beraber bu değişim ve tesir altında kalma bazı kişilerde hızlı, bazılarında yavaş olur. Hakikatte Aristo’nun, hayrın ve şerrin insanda doğal olarak bulunduğunu inkâr ettiği söylenebilir. Onun buna delili kıyastr. “Bütün huylar değişebilir” ve “Hiçbir değişiklik doğal değildir” öncüllerinden “Hiçbir huy doğal değildir” önermesine ulaşmaktadır.⁸¹

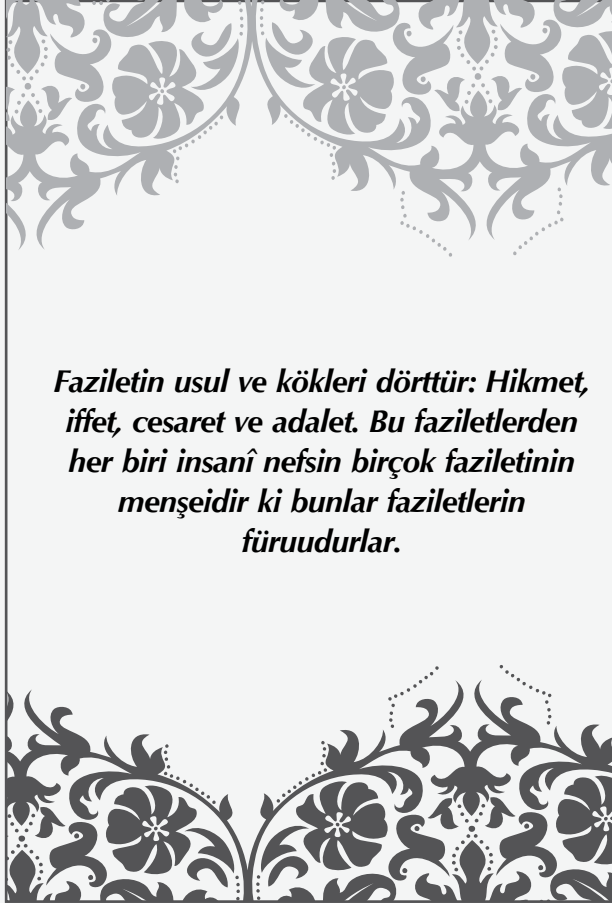
⁷⁷ Tehzibu'l-Ahlâk, s. 51.

⁷⁸ A.g.e.

⁷⁹ A.g.e.

⁸⁰ A.g.e., s. 52.

⁸¹ A.g.e., s. 53.

Faziletler ve Rezillikler

İnsan kuvveleri konusunda da işlendiği üzere insan nefsi üç kuvveye dayalıdır: Şeylerin hakikatı üzerinde tefekkürü ve temeyyüzü sağlayan akıl kuvvesi ki bedendeki aracı beyindir. Hiddet, korku, korkusuzluk, hâkimiyet kurma, yükselme gibi duyuların bağlı olduğu öfke kuvvesi ki bedendeki aracı kalptir. Sonuncusu ise insanın yemeğe, meskene, cinselliğe ve diğer duysal lezzetlere meylinin bağlı olduğu şehvet kuvvesi ki bedendeki aracı karaciğerdir.

Açıktır ki bu kuvvelerden her biri mizaca, alışkanlığa ve alınan edebe göre kuvvetli veya zayıf olurlar. Eğer akıl kuvvesinin hareketi mutedil ve sahih ilimler –zanna da-

yalı değil- yönünde olursa ilmin fazileti ve neticede “hikmet” ortaya çıkar. Eğer şehvet kuvvesi itidal üzere hareket eder, akıl kuvvesine teslim olur ve kendi istek ve meyline dalmazsa “iffet” fazileti ortaya çıkar. Aynı şekilde öfke kuvvesi yerinde olur, itidal üzere akıl kuvvesine uyup beraber hareket ederse “cesaret” fazileti ortaya çıkar. Bu üç faziletin neticesi, “adalet” adlı dördüncü fazilettir. Adalet, faziletlerin kemalidir.⁸²

A) Faziletlerin Usulü ve Fûruu

Faziletin usul ve kökleri dörttür: Hikmet, iffet, cesaret ve adalet. Bu faziletlerden her biri insanî nefsin birçok faziletinin menşeidir ki bunlar faziletlerin fûruudurlar.⁸³ Miskeveyh muhtasar olarak bunları beyan etmiştir. Aşağıda bunlara değinilmektedir.

⁸² Tehzibu'l-Ahlâk, s. 37-38.

⁸³ A.g.e., s. 38-39.

Hikmet faziletinden kaynaklanan faziletler şunlardır:

1. Zekâ: Nefsin neticeye ulaşma sürati ve kolaylığı.
2. Zukr: Akıl veya vehimde oluşan suretlerin kalıcılığı.
3. Taakkul: Nefsin eşyayı araştırırken münasip miktarda uyumu.
4. Zihnin sefası: Nefsin neticeyi ispatlama becerisi.
5. Zihnin cevdeti: Mukaddimenin gerektirdiği ölçüde nefsin dikkat göstermesi.
6. İlim öğrenme kolaylığı: Görüşlerin kolayca idrak edilmesini sağlayan nefis kuvveti ve keskin zekâ.⁸⁴

İffet faziletinin zeylinde olan faziletler çoktur. Onlardan bazıları:

1. Hayâ: Çirkinliklere bulaşma korkusuyla ve yerinde kınamalardan uzak durabilmek için nefsi alıkoyma.
2. Huzur: Şehvetin heyecanı sırasında nefsin sükûneti.
3. Sabır: Heves karşısında insanın mukavemeti ve kötü lezzetler karşısında boyun eğmeme.
4. Cömertlik: Uygun durumlarda, münasip miktarda ve keyfiyette infakta bulunmak.
5. Hürriyet: Malın sahih yoldan kazanılmasını, doğru biçimde harcanmasını ve kişinin uygunsuz yollardan mal kazanmasını engelleyen nefsanî fazilet.
6. Kanaat: Yiyecekleri, içecekleri ve ziynetleri fazla önemsememek.
7. Nezaket: İnsan nefsinin güzellikleri sevmesi ve iyiliklere doğru koşması.
8. İntizam: Nefsi, işleri layık olduğu şekliyle yapmaya zorlayan nefsanî halet.
9. Hüsn-ü hüda: Nefsi güzelliklerle süslemeye ilgi duyma.
10. Barışçılık: Diğerleriyle sulh içinde yaşama. Bu nefsanî melekelerden kaynaklanır, zorlama ve mecburiyetten değil.
11. Vakar: Hareketlerde nefsin huzuru ve sebatı.
12. Vera': Cemil amellerle daimi bağlılık ki nefsin kemalidir.

Cesaret unvanı altındaki faziletler şunlardır:

1. Nefsin büyüklüğü: Nefsin büyük işler için hazır olması, aynı zamanda bu işleri küçük görmesi.
2. Necdet: Korkunç olaylar karşısında hiç sarsılmadan nefse dayanma.
3. Himmet: Sayesinde kişinin saadete ulaşmak için çalışmayı, zorlukları ve sıkıntıları göğüslediği fazilet.
4. Sebat: Acılara ve sıkıntılara tahammül kuvvesi.
5. Hilim: Nefse sükûnet bahşeden fazilet. Şöyle ki şer ve fitne yaratmaz ve de hızla ve kolayca öfkelenmez.

⁸⁴ A.g.e., s. 40-41.

6. Sükûn: Düşmanlıklarda ve savaşlarda sarsılmamak ve ıstırap duymamak.
7. Şehamet: İyi bir nam bırakmak için büyük işler yapmaya iştiaak duymak.
8. Zorluklara tahammül: İyilik yapma alışturması ve tekrarıyla bedensel uzuvları duyusal işlerde kullanma gücü.⁸⁵

Adalet unvanı altındaki faziletler çok fazladır ama aşağıda sadece bir kısmına değineceğiz:

- 1.Sadakat: Gerçek muhabbet. Bu sayede kişi, sevdiğiyle ilgili bütün her şeye özen gösterir, onun için gücü yettiğince iyi işler yapar.
2. Ülfet: Düşünce ve inançların uyumu. Başkalarıyla bağ kurulduğunda hasıl olur ve bu sayede yaşamın sürdürülmesi için birlik oluşturulur.
3. Sıla-i rahim: Akrabalarla dünyanın iyilik ve güzelliklerinde ortak olma.
4. Mükâfat: İhsanda bulunmak veya diğerlerinin ihsanına daha fazla ihsanla karşılık vermek.

⁸⁵ A.g.e., s. 42-43.

5. Hüsn-ü şirket: Alışverişlerde itidali gözetmek ve diğerleriyle muvafık olmak.
6. Hüsn-ü kaza: Pişman olmadan ve minnet koymadan ödül vermek.
7. Teveddüt: Güzel davranışlarla ve işlerle herkesin sevgisini kazanmak ve fazilet ehli olmak.
8. İbadet: Allah Teâla'yı yüceltmek ve zikretmek, O'na itaat etmek ve dostlarına, melek-lere, peygamberlere ve imamlara değer vermek, şeriate ve takvaya uygun amel etmek.

B) Rezilliklerin Usul ve Furuu

Daha önce değinildiği üzere faziletler ahlâkın mutedil halidir. Buna göre bu dört fazi-letin her birinin ifrat ve tefrit hali vardır ki kınanmış olan bu durumlara rezillik denir. El-bette fiil, ahval, zamane ve diğer açılardan ifratlar ve tefritler çoktur. Bu yüzden rezillik-ler sayısızdır ve şerre yönelme motivasyonu, hayra meyletme isteğinden çok çok fazladır. İlaveten sıfatların itidal düzeyi, çeşitli kişilerde farklı olabilmektedir.

Bununla birlikte rezilliklerin kökü sekiz sıfattır. Hikmetin ifrat ve tefrit hali olan na-danlık ve eblehlik, iffetin iki tarafı olan azgınlık ve pasiflik, cesaretin dengesiz hali olan korkaklık ve pervasızlık, adaletin iki tarafı olan zulmetmek ve zulüm görmek.

Bu sekiz rezil sıfatı Miskeveyh şöyle tanımlamıştır:

1. Nadanlık: Düşünce kuvvesini kullanılmaması gereken yerde uygunsuz biçimde kul-lanmak.
2. Eblehlik: Tefekkür kuvvesini kullanımdan kaldırmak. Elbette kastedilen yaratılış kaynaklı akıl eksikliği değil, irade eksikliğidir.
3. Azgınlık: Lezzetlere dalmak ve olması gerekenin dışına çıkmak.
4. Pasiflik: Bedenin ihtiyaç duyduğu, akıl ve şeriatin de izin verdiği güzel lezzetlere doğru hareket etmemek.
5. Korkaklık: Yapılması gereken şeyden korkmak.
6. Pervasızlık: Sakınılması gereken şeyi yapmak.
7. Zulüm: Uygunsuz ve yanlış yollardan mal ve servet edinmek.
8. Zulüm görmek: Tahammül edilmemesi gereken kimsenin zulmünü, yakışıksız bi-çimde kabul etmek.⁸⁶

Bu usullerin her birinden birçok fûru ortaya çıkar ki bunlar rezilliklerin fûruudur.

⁸⁶ A.g.e., s. 48.